

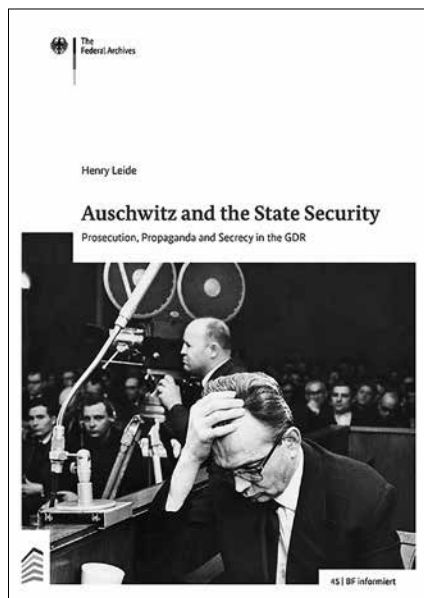
/// Klacsmann Borbála

=== **Elkövetők, antifasizmus, állam- biztonság**

**Auschwitzi háborús bűnösök elleni bűnvádi
eljárások az NDK-ban**

**Henry Leide: *Auschwitz and the State Security.
Prosecution, Propaganda and Secrecy in the GDR***

Federal Archives – Stasi Records Archives, Berlin, 2022. 351 oldal

Az auschwitz-birkenauai haláltábor a mai napig a holokauszt szimbóluma. Ez a tábor áll a kötet középpontjában is: Henry Leide bűnvádi eljárások alapján vizsgálta, hogy hogyan viszonyultak a keletnémet állambiztonsági szolgálatok azokhoz a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) felbukkanó háborús bűnösökhöz, akik e táborban szolgáltak. Auschwitz súlyos örökség volt mindkét Németország számára, azonban, amint a szerző a bevezetőben felhívja a figyelmet, nem csak ez adott okot arra, hogy épp ez a tábor legyen a fókuszban: a szovjet megszállási zónában és az NDK-ban ugyanis mindössze két bűnvádi eljárás folyt le az összes többi haláltáborban elkövetett gyilkosságok kapcsán, illetve hét eljárás során ítétek el olyanokat, akik részt vet-

tek zsidók haláltáborokba való deportálásában. E perek anyaga pedig nem lenne elegendő annak megállapítására, hogy a gyanúsítottak és szemtanúk kis száma vagy más, átfogóbb, strukturális okok vezettek-e az eljárások hiányához.

Henry Leide a Stasi (azaz a volt keletnémet Állambiztonsági Minisztérium, Ministerium für Staatssicherheit) levéltárának munkatársa, amely ma a Német Szövetségi Levéltár részét képezi. Kutatása középpontjában az a kérdés áll, hogyan viszonyult az állambiztonsági szolgálat a volt náci bűnösökhöz. A szerzőnek ebben a témakörben jelent már meg könyve 2005-ben is.¹ Abban kötetben Leide példák sorozatán keresztül elsőként árnyalta a képet a keletnémet állambiztonsággal és a náci bűnök feltárásával kapcsolatosan. Bemutatta azt a kettős folyamatot, amelyet a keletnémet állam játszott: a kommunista állampárt megfelelő szervei és a Stasi rendszeresen feljelentette a Német Szövetségi Köztársaságot (NSZK), és ügyeket szolgáltatott kirakatpererekhez, ugyanakkor a náci elkövetők elleni nyomozást nyomban fel függesztették, amennyiben az ellentétbe került az NDK politikájával, vagy ellentétes volt az NDK imázsával. Henry Leide jelenlegi kötete pedig a fenti téma látószögét tovább helyezve azt boncolgatja, mennyire ellentmondásosan kezelték az auschwitz-i náci bűnösök ügyeit az NDK-ban. Jóllehet kezdetben az NDK-ban is igény volt az elkövetők szisztematikus felkutatására és bíróság elé állítására, ez azonban csak részlegesen valósult meg; mi több, a kötetben tárgyalt esetek inkább a folyamat önkényességéről és eredménytelenségéről tanúskodnak. Amint Leide már a könyv bevezetőjében is kijelenti, a meghatározó Waldheim-perék² után a vonatkozó eljárások száma évről évre csökkent, míg végül az 1950-es évek közepére egyszámjegyre apadt (sajnos a szerző konkrét adatok megadásába nem bocsátkozik). A későbbiekben a volt náci párttagok egyenjogúságot élveztek az NDK-ban, és integrálták őket a társadalomba.³ Annak érdekében, hogy legitimitást teremtsenek az állam számára, az NDK vezető politikusai és propagandistái igyekeztek a történelmi felelősséget a nyugatnémet államra hárítani, és felhívni a figyelmet a Szövetségi Köztársaságban az emberiségellenes bűntettek ügyében indított eljárások során – vagy épp azok elmaradása miatt – mutatkozó hiányosságokra; miközben az NDK-t antifasiszta és áldozat-államnak állították be.⁴ Ilyen körülmények között a náci bűnösök nyilvános pellengérré állítása hitelvesztéshez vezetett volna. Ez a hozzáállás ugyanakkor

1 == Leide, 2005.

2 == A Waldheim-perék során 1950-ben több száz vádlott ügyében hozott elmarasztaló ítéletet a keletnémet bíróság: nagyobb részüket börtönbüntetésre, míg 33 főt halálra ítélték. Az NDK történelmében meghatározó perék azonban nem követték az elvárható jogrendet, így a mai történészek inkább kirakatperékként tekintenek rájuk, amelyek a későbbi politikai perék előfutárai voltak. Vormbaum, 2014: 406–407.

3 == Lásd például Erhard Wetzler esetét, aki a faji alapú politika egyik fő szakértőjének számított, a Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériumában dolgozott és a Generalplan Ost (azaz a kelet-európai területek német gyarmatosítására irányuló terv) egyik végrehajtója volt. Részt vett a „végső megoldás” előkészítésében is. 1950-ben Waldheimben 25 év börtönre ítélték, ám előbb elnöki kegyelem révén tíz évre csökkentették a letöltendő évek számát, majd Wetzler 1955-ben szabadult a börtönből. Átköltözött az NSZK-ba, ahol nyugdíjazásáig az Alsó-Szászországi Belügyminisztériumban dolgozott.

4 == Erről a témáról bővebben lásd Plum, 2015; Bohus–Hallama–Stach, 2022.

lehetőséget nyújtott a volt náci párttagoknak és szimpatizánsoknak, hogy eltagadják múltjukat, és megfélemlenek róla. A nácik üldözöttjei számára viszont megálázó volt, ráadásul áldozati státusukat csak antifasiszta alapon ismerték el, mivel a holokauszt legitimációs konkurenciát jelentett az antifasiszta harcosként pózoló állam számára.

A kötet hat nagy fejezete a vonatkozó perekkel, illetve azok kontextusával foglalkozik. A szerző előbb ismerteti az auschwitzi elkövetők elleni bünvádi eljárások történetét az NSZK-ban és az NDK-ban, külön kitérve a Waldheim-perekre. Ez utóbbival kapcsolatos konklúziója az, hogy a büntetőeljárások önkényesek voltak, és semmiképp sem tekinthetők vezeklésnek a nácik által elkövetett gáztettekért: az elítélt vádlottak konkrét tettei gyakran nem is szerepelnek a jegyzőkönyvekben. A szerző egy eset bemutatásával bizonyítja, hogy a Waldheim-perek során lefolytatott nyomozások felületeseek voltak, így sokszor tényleges náci bűnösök csupán néhány év börtönt kaptak, vagy – bár súlyos ítéletet szabtak ki rájuk – néhány év múlva elnöki kegyelemben részesültek.

Rövid fejezet tárgyalja az Állambiztonsági Minisztérium szerepét a perekben: a demokratikus országokkal ellentétben ugyanis, ahol független igazságszolgáltatás dolga volt a háborús bűnösök perbe fogása, az NDK-ban ezt a feladatot ez a minisztérium látta el. Ennek következtében a birtokukba kerültek a náci nyilvántartások is, amelyeket a politikai érdekekkel összhangban kezeltek: mivel a propaganda- és politikai kampányokban az NDK a nyugatnémet államra hárította a felelősséget a holokausztért és a nácizmusért, minden egyes Kelet-Németországban felbukkanó náci az arcvesztés kockázatát jelentette. Természetesen ez szoros összefüggésben állt a gyanúsítottakkal szemben tanúsított bánásmóddal is, hiszen minden bünvádi eljárás szembement az országról a propagandában kialakított imázssal és az antifasiszmus ideáljával.

A kötet két fő fejezete az auschwitzi elkövetők pereinek esettanulmányait mutatja be: előbb azokét, akiket végül elítélték, majd azokét, akiket nem. Előbbiek közül érdemes kiemelni Alexander Bartell történetét, aki „vegyes házasságból” származott, és a nácik már 1933-tól kezdve folyamatosan különböző okokból letartóztatták, míg végül 1942 őszén Auschwitzba került. Itt az örök kápónak nevezték ki: azaz olyan fogolynak, aki foglyok egy csoportjáért felelt. 1948-ban volt fogolytársai feljelentették, elmondásuk szerint Bartell a táborban visszaélt a helyzetével, kegyetlenkedett, elvette és megette mások ételadagját (amint egyébként több más kápo is). A kápók megítélése a mai napig is ellentmondásos,⁵ ezt könyvében Leide is hangsúlyozza: bár Bartellt életfogytiglani börtönre ítélték, ami az általa megkínzott volt foglyok igazságérzetét kielégíthette, a bíróság teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a tábort, a táboron belüli hatalmi viszonyokat és körülményeket nem a rabok hozták létre, őket belekényszerítették szerepükbe.

⁵ = = Lásd például Porat, 2019.

Hasonlóan izgalmas, kiemelkedő eset Horst Fischeré: Fischer 1942-től ss-orvosként szolgált Auschwitzban, 1943 végétől a monowitzi táborrészleg főorvosa volt, majd 1944 nyarán Hauptsturmführerré nevezték ki, így az egyik legmagasabb rangú orvos lett a táborban. Ezek halálánál működött közre. 1966-ban egyenesen a legfelsőbb bíróság tárgyalta az ügyét, és végül halálra ítélték. Az ítéletben azonban nemcsak jogi szempontok játszottak közre, hanem az a megfontolás is, hogy az NDK-t jobb színben tüntessék fel az ENSZ előtt. Mivel Fischer auschwitzi működése túlságosan is közismert volt, a keletnémet állambiztonság nem tehetette meg, hogy eltussolja az ügyet – ehelyett példát statuáltak, egyben látszólag megmutatták a világnak, hogy igenis hajlandóak leszámolni a náci bűnösökkel.

Az igazságszolgáltatást elkerülő esetek közül a legérdekesebb talán Erhard Pohlé, akit 1956-ban jelentettek fel a titkosszolgálatoknál, mivel állítólag Auschwitzban több zsidó és kommunista foglyot is megölt. Valójában Pohl a kártevők kiirtására szakosodott részleg munkatársa volt, azonban e részleg felett többek között a Zyklon-B kezeléséért is, amellyel a táborba érkező zsidókat gyilkolták meg a nácik. A háború után Pohl a keletnémet kommunista párt tagja lett, és Hannah Arendt megfigyeléseit meg nem hazudtoló módon ekkor is leginkább a karrierje építésén fáradozott.⁶ Pohl válófélben lévő felesége vállalta a tanúskodást; és bár az Állambiztonsági Minisztérium nyomozást is kezdeményezett az ügyben, az nem volt átfogó, nem kerestek tanúkat, a gyanúsítottat sem hallgatták ki. Végül az asszony visszavonta a válókeresetet, így már ő sem állt rendelkezésre egy esetleges perhez, az ügyet a hatóságok a továbbiakban eltussolták. A volt náci jelenléte a pártban azonban mégis zavaró volt, épp ezért kapóra jött, amikor Pohl egy ízben ittasan vezetett – ez az ürügy elegendő volt ahhoz, hogy kizárják a Német Szocialista Egységpártból és eltávolítsák munkahelyéről.

Hasonlóképp tanulságos Paul Riedel története, aki különböző funkciókat töltött be Auschwitzban, valamint embereket jelentett fel, akiket ennek következtében deportáltak. Már az 1950-es években az Állambiztonsági Minisztérium látóterébe került, és bár számos terhelő bizonyíték került elő róla, 1967-ig mégsem történt előrelépés az ügyében. Ekkor újabb nyomozást indítottak, ám a vádlottat továbbra sem hallgatták ki. Végül 1971-ben a Stasi lezárta az ügyet azzal, hogy a vádak nem tudják igazolni.

Utolsó fejezetében Leide a „kellemetlen” túlélők ügyeit vizsgálja. Általánosságban elmondható, hogy a politikai vezetés és a titkosszolgálat semmibe vette azokat a holokauszt-túlélőket, akik politikai szempontból kényelmetlennek minősül-

6 = = Arendt részt vett Adolf Eichmann 1961-es perén, amelynek tanulságaiból híres könyvét írta. Megállapítása szerint Eichmann – a nácik többségéhez hasonlóan – nem szociopata szörnyeteg volt, hanem átlagember, aki nem volt képes az önálló gondolkodásra, és a hivatali előmenetelét fontosabbnak tartotta, mint a nácik antiszemita ideológiáját. (Arendt, 2000.)

tek, továbbá az áldozatiság elismerése és a kárpótlás, jóvátétel nem az elszenvedett károkon és igazságtalanságokon múlt, hanem azt a konformizmus jutalmaként kapták a jelentkezők. Ilyen körülmények között szinte természetes, hogy akadtak olyan túlélők, akiket az új rendszer is üldözött. Közéjük tartozott Käthe Martin: „vegyes házasságból származott”, és mint félig zsidó „Mischlinget”, a nácik egyik táborból a másikba hurcolták. Martin Ravensbrückben ismerkedett meg a Jehova tanúi felekezet tagjaival, akiknek állhatatos hite imponált neki. Csatlakozott hozzájuk, és a háború után igehirdetőként is dolgozott. Férje, a szintén hívő Rudolf Martin le tartóztatása után nem sokkal, 1953-ban Käthe Martint is letartóztatták, és csak négy évvel később engedték szabadon.

Adolf Rögner köztörvényesként került Auschwitzba 1941-ben. Hamarosan egy munkacsapat kápójává nevezték ki – volt bajtársai visszaemlékezése szerint sosem élt vissza a hatalmával. Rögner felszabadulása után rögvest az amerikai titkosszolgálatoknak kezdett jelenteni a táborban működő nácikról, és ezt a tevékenységét a kialakuló nyugatnémet államban is folytatta. Miután az NSZK-ban megtagadták tőle a kárpótlást, sőt börtönbüntetésre ítélték, úgy döntött, hogy átköltözik az NDK-ba. Ott azonban egyből a „munkakerülő” és „aszociális” címkéket aggatták rá, és nemkívánatos elemmé minősítették, majd kiutasították. Ezek az esetek bemutatják, hogyan viszonyult az NDK azokhoz a korábbi üldözöttekhez, akik nem igazodtak a politika és a propaganda által meghatározott irányvonalhoz, valamiért „kilógtak a sorból”; és mivel nem lehetett beskatulyázni őket a szocialista és antifasiszta ideálképbe, inkább kirekesztették, üldözték őket.

A Leide által elemzett esetek több szempontból is izgalmasak: láttelelet adnak az NDK-beli titkosszolgálat és igazságszolgáltatás működéséről, az azt befolyásoló ideológiai és politikai megfontolásokról, ugyanakkor rengeteg részlettel szolgálnak az auschwitzi táborokomplexum egyes személyiségeinek tetteiről, motivációiról, a holokauszt bizonyos részleteiről is. Emellett azonban a részletesen dokumentált esetek sajnálatos hiányossága, hogy a szerző nem általánosít, nincsenek a nagyobb összefüggésekre rávilágító elemzések: nem tudjuk meg, melyik eset mennyire volt jellemző a keletnémet „nácitlanításra”, az ezzel összefüggő titkosszolgálati vizsgálatokra és bírósági eljárásokra. Az egymás mellé állított ügyek így egyfajta mozaik benyomását keltik, általános következtetések nélkül. A szerző nem indokolja és nem kontextualizálja utolsó nagyobb fejezetét, amely a túlélőkről szól, nem köti az előző fejezetekhez sem, így témán belüli elhelyezése nehezen értelmezhető.

Összességében azonban a kötet érdekes kérdéskört dolgoz fel, amelyet érdemes lenne nemzetközi kontextusba is helyezni. Elvégre Közép- és Kelet-Európa országai hasonló helyzetben voltak, mint az NDK, így egy tüzetes feltáró munka alapot adhatna összehasonlító elemzésre. Idehaza a téma feldolgozása még gyerekcipőben jár: Pető Andrea és Barna Ildikó kötetükben a népbíróságok működését elemezték; megállapításuk szerint ezek mind a háború utáni számonkérést, mind pedig a kom-

munista hatalomátvétel elitcserével járó előkészítését szolgálták.⁷ A magyar holokausztkutatás egy megalapozója, Randolph L. Braham 2019-ben egy rövid tanulmányt jelentetett meg a magyar háborús bűnösök ellen Észak-Amerikában lezajlott perekről,⁸ illetve megjelent már egy-egy fő elkövető peranyaga is.⁹ Azzal azonban kevésbé foglalkoztak a történészek, hogy a magyar állam, a politikai vezetés hogyan viszonyult a háborús bűnösökhöz a szocializmus alatt: megpróbálták-e felkutatni őket, vagy az NDK gyakorlatához hasonlóan, az áldozat szerepében tetszelegve nem fért bele a propaganda által kialakított képbe, hogy kollaboránsokat, náci szimpatizánsokat vonjanak nyilvánosan felelősségre.

Leide könyve ebből a szempontból mindenképp útmutató és inspiráló. Az általa feltárt peranyagok figyelemre méltóak, megközelítése mind jogtörténeti, mind történelmi szempontból releváns. Összefoglalóan elmondható, hogy sem a túlélők elvárásainak, sem pedig a genocídiumban résztvevők számának és büntetteik mértékének és horderejének nem felelt meg az NDK-beli bűnvádi eljárások száma és a kiszabott büntetések súlyossága.

=== Hivatkozott irodalom ===

Arendt, 2000

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Osiris, Budapest.

Barna–Pető, 2012

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.* Gondolat, Budapest.

Bohus–Hallama–Stach, 2022

Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York.

Braham, 2019

Braham, Randolph L.: Magyar háborús bűnösök elleni perek Észak-Amerikában. *Regio*, 1. sz. 222–241.

7 == Barna–Pető, 2012: 133.

8 == Braham, 2019.

9 == Lásd például Karsai–Molnár (szerk.) 2004.

Karsai–Molnár (szerk.), 2004

A magyar Quisling-kormány: Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. Szerkesztette: Karsai László – Molnár Judit. 1956-os Kht., Budapest.

Leide, 2005

Leide, Henry: *NS-Verbrecher und Staatsicherheit: Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR.* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

Plum 2015

Plum, Catherine: *Antifascism after Hitler – East German Youth and Socialist Memory, 1949–1989.* Routledge, New York, Oxon.

Porat, 2019

Porat, Dan: *Bitter Reckoning: Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.

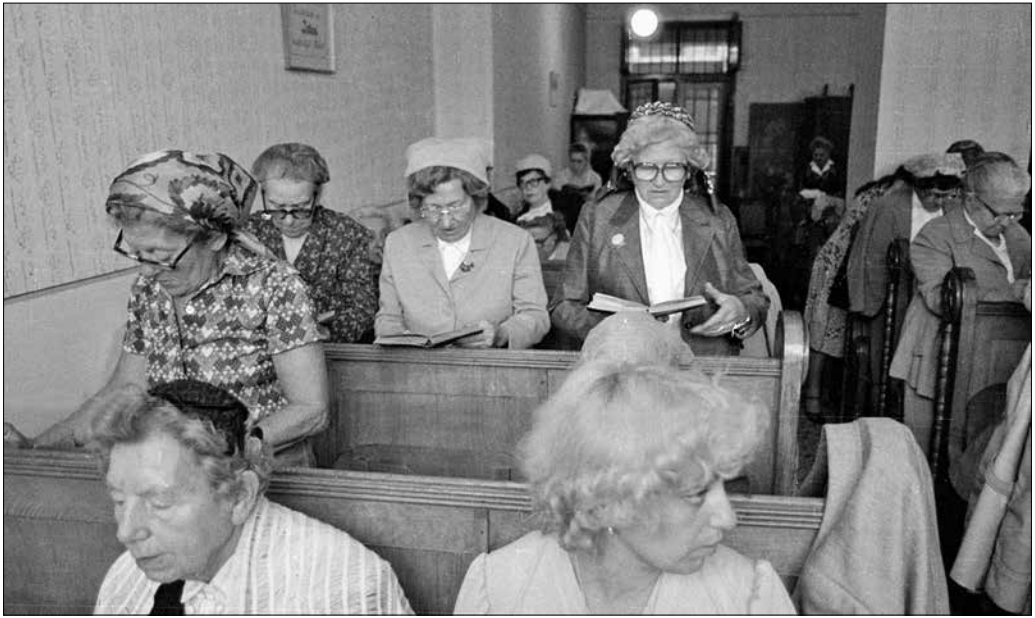
Vormbaum, 2014

Vormbaum, Moritz: An „Indispensable Component of the Elimination of Fascism”: War Crime Trials and International Criminal Law in the German Democratic Republic. In *Historical Origins of Criminal Law*. Vol. 2. Edited by Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels. 397–426.

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, könyvismertetés, Stasi

Hunyadi téri zsinagóga, 1980-as évek.

(Fotó: Jávor István)

= Perpetrators, Antifascism, State Security =

**Prosecutions against Auschwitz war
criminals in the GDR**

/// A BOOKREVIEW ON

**Henry Leide: *Auschwitz and the State Security. Prosecution,
Propaganda and Secrecy in the GDR***

Federal Archives – Stasi Records Archives, Berlin, 2022. p. 351

Henry Leide's book investigates the relationship between the GDR's state security and Nazi perpetrators who had served at Auschwitz-Birkenau, based on prosecution practices and the trials of individuals. Initially, there was a will to punish perpetrators; however, even at this time, the procedures were arbitrary. Later on, after the state had positioned itself as antifascist and a victim of the Nazis, the number of cases decreased drastically, as any newly discovered perpetrator would have led to a loss of credibility. Therefore, only in case the culprit was a well-known Nazi officer, such as physician Horst Fischer, was the trial organized quickly in order to demonstrate the GDR's commitment to the prosecution of Nazis. The bulk of the book analyzes trials, based on whether the perpetrators were convicted or not. These cases demonstrate not only the operation of state security as well as its ideological and political considerations, but they also provide a glimpse into the actions and motivations of certain actors who had served at Auschwitz-Birkenau.

Szolgaságból szabadságba című kiállítás.
Zsidó Múzeum, Budapest, Dohány utca 2., 1960.

Fortepan / Bauer Sándor